

Hüquq sistemi, bütövlükdə, sistemə münasibətdə irəli sürülən tələblərə cavab verir. Bu, hüquq normaları elementləri, institutlarda birləşmiş normalar, hüququn müəyyən sahəsinin institutları, ayrı-ayrı hüquq sahələri arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələrlə təsdiq olunur. Hüquq sisteminin müstəqil elementlərinin fərqləndirilməsi təsadüfi deyildir. Belə ki, o, ictimai həyatın müxtəlif sahələrindəki münasibətlərin xüsusiyyətləri ilə şərtləndirilir. Düzgün qurulmuş hüquq sistemi real, faktiki mövcud olan ictimai münasibətlər bölgüsünə uyğun gəlməlidir.

İnsan hüquq və azadlıqlarını özündə ehtiva etməklə, hüquq onların çərçivəsini müəyyənləşdirir və bir növ həm də insanın üzərinə müəyyən öhdəliklər qoyur. Deməli, qəti olaraq belə nəticəyə gələ bilər ki, insan-cəmiyyət-dövlət münasibətlərində subyektlərdən birinin üstünlüyü müşahidə olunmur. Hüquq bir növ insan, cəmiyyət və dövlət arasında balans təmin edir ki, bu da, cəmiyyətin stabilliyini və inkişafını şərtləndirir. Hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması qarşıya qoyulan məqsədlərə çatdırılmasının bir vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir.

İnsan hüquqları institutunun genezisini təhlil edərkən, hər şeydən öncə vurğulamaq lazımdır ki, anlayış olaraq "insan hüquqları" simvolik qəbul olunmamalıdır. İnsan hüquqları anlayışının çəkisi özünü bütün hüquq müstəvisinə təsiretmə gücündə olması ilə bürüzə verir. Əksər hüquq sahələri insan hüquqları istiqamətinin ciddi təsiri altında formalaşmış və inkişaf etmişdir. Bu baxımdan, insan hüquqları sahəsi olduqca əhəmiyyətli bir sahədir.

D.Qəmbərov yazır: Tarixin istənilən mərhələsində dövlət və şəxsiyyətin qarşılıqlı münasibətlərinin optimal modelinin axtarılıb-tapılması öz mürəkkəbliyi ilə seçilmişdir. Bu modellər, başlıca olaraq, cəmiyyətin xarakterindən, mülkiyyət formasından, demokratiyadan, iqtisadi inkişaf səviyyə-

keçirilməsi müşahidə olunmaqdadır. Artıq şübhə doğurmur ki, insan hüquqları probleminin sərhədləri və milliyyəti yoxdur. İnsan hüquqlarının qəbul olunması, gözlənilməsi və müdafiə olunması, artıq bu və ya digər dövlətin deyil, bütün bəşəriyyətin problemi kimi etiraf edilməkdədir. İnsan hüquqları problemi, artıq çoxdan beynəlxalq tənzimlənmənin obyektinə çevrilmişdir. Beləliklə, insan hüquqları istənilən cəmiyyətin mənavi fundamentini təşkil edən bir materiyaya çevrilmişdir. Bu baxımdan, müasir mərhələdə insan hüquqları probleminin, gətdikcə daha aktiv şəkildə tədqiq edilməsi təsadüfi deyildir."

Hər şeydən öncə, qeyd etmək lazımdır ki, insan və vətəndaş hüquqları sosial-tarixi bir fenomenidir. Onun sosial dəyərinin dərk edilməsini bəşər tarixi də uzun zaman tələb etmişdir. İnsan hüquqları cəmiyyət üzvlərinin qarşılıqlı fəaliyyətlərinin normativ forması rolunda çıxış etməklə, insanlar arasında əlaqələri tənzimləyir, insan arasında münasibətləri tənzimləyir və dövlət-vətəndaş münasibətlərini reqlamentləşdirir. Bir sözlə, insan hüquqları cəmiyyətin və dövlətin normal funksiyası göstərməsinin əsasən təşkil edir. Yaşamaq hüququ, şəxsiyyətin toxunulmazlığı, vicdan, fikir, düşüncə azadlığı, siyasi proseslərdə iştirak hüquqları və s. müasir sivil cəmiyyətlərdə insanların həyatlarının

siyalarının meydana gəlməsini böyük təkan vermişlər. Belə ki, məhz antik fikirlər əsasında orta əsrlərdə insanın təbii hüquqları haqqında xristian mütəfəkkirlərinin baxışları formalaşmışdır. Belə mütəfəkkirlərdən Akvinalı Fomanı, xüsusi olaraq, qeyd etmək lazımdır. Akvinalı Fomanın fikrincə, təbii hüquq dünyanı idarə edən ədəbi ilahi hüququn təəcəssümüdür. Həmin dövrdə insan hüquqları məsələsi, artıq kifayət qədər fəal müzakirələrin obyektinə çevrilmişdir. Belə ki, feodal quruluşunun tənqidi, insan hüquqları və azadlıqları haqqında yeni konsepsiyaların əsaslandırılması, fərdlə dövlət arasındakı münasibətlərdə hüququn həlledici olmasının zəruriliyi haqqında ideyalar öz əksini H.Qrotsiya, C.Lokk, Ş.Monteskyö, İ.Kant və s. kimi dövrünün görkəmli mütəfəkkirləri tərəfindən işlənib-hazırlanmış insan hüquqlarının yeni rəşionalist nəzəriyyəsinə tapmışdır. Bu nəzəriyyə yeni hüquq dünyagörüşünün formalaşmasına, burjuva inqilabının ideoloji hazırlanmasına və onun nəticələrinin hüquqi cəhətdən təsbit olunmasına əhəmiyyətli töhfə vermişdir. XVII-XVIII əsrlərdə H.Qrotsiyanın adı ilə bağlı plan - təbii hüquq məktəbi meydana gəlmişdir. Qrotsiya insanların təbii hüquqlarının və müəyyənləşdirilmiş hüquqlarının fərqləndirirdi. Diqqət yetirsək, görərik ki, H.Qrotsiya antik ənənələri davam etdirərək, hüquq

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu**

KİVDİF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

İnsan haqlarının hüquq sistemində yeri

sindən, mədəniyyətdən və digər obyektiv amillərdən asılı olmuşdur.

Təbii ki, burada hakimiyyətin, qanunların və hakim sinfin təsirini də diqqətdən kənar qoymaq olmaz. Hətta bir çox hallarda, bu amillər daha həlledici rol oynayırlar. Demək olar ki, bütün cəmiyyətlərdə əsas çətinlik insanların fəaliyyət azadlıqları və ya sərbəstlikləri ilə bağlı olmuşdur və olur. Belə ki, insanların öz potensiallarını maneəsiz inkişaf etdirmək imkanlarının olduğu sistemin və ya quruluşun qurulması kifayət qədər mürəkkəb məsələdir. Digər tərəfdən istər, insanlar bir araya gətirəcək ümumdövlət məqsədinin formalaşdırılması da müəyyən çətinliklərlə bağlı olur. Qeyd etdiklərimiz bir daha bu sahədə araşdırmaların aparılmasının aktuallığı üçün sübut edir.

Təsədüfi deyildir ki, bu gün yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış ölkələr və xalqlar, dünya birliyi insan hüquqlarını və onların qorunmasını universal ideal kimi nəzərdən keçirirlər. Belə ki, davamlı inkişafın və cəmiyyətin sabitliyinin əsasını, məhz insan hüquq və azadlıqlarının qorunması təşkil etdiyi üçün düşünüləkdədir. Hazırda bütün dünyada insan hüquqlarının ən ali dəyər kimi nəzərdən

qurulmasının zəruri şərti rolunda çıxış edir. Bu hüquqlar, birmənalı tərzdə qəbul olunmalı və onun qorunmasının qarantı rolunda dövlətin özü çıxış etməlidir.

İnsan hüquqları probleminə diqqətin yetirilməsi tarixi kifayət qədər qədimdir, insan hüquqlarının formalaşması və inkişafı müxtəlif dövrlərdə müşahidə olunmuş, formal bərabərliklə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Bu isə, o deməkdir ki, insan hüquqlarına dair ideyaların kökü antik dövrlərə gedib çıxır. Təbii hüquqlar nəzəriyyəsinə istinadən, qeyd edilir ki, insan hüquqları, hətta dövlətdən əvvəl mövcud olmuşdur.

Nəzəriyyədə, həmçinin, diqqətə çatdırılır ki, insan insan olduğuna görə, məhz hüquqlara malikdir. Dövlət bu hüquqları yaratmış, sadəcə, onları müəyyən edir və qorunmasına təminat verir.

D.Qəmbərov göstərir ki, tarixə nəzər salsaq, əmin olarıq ki, hələ dini təsəvvürdə belə insan hüquqları ideyalarına rast gəlmək mümkün idi. Platon və Aristotel ədalət və təbii hüquq problemlərinə dair öz fikirlərini və yanaşmalarını ortaya qoymurlar. Məhz Aristotelin və antik dövrün digər filosoflarının təbii və şərti insan hüquqları haqqındakı təsəvvürləri tarixin sonrakı dövrlərinin təbii-hüquqi konsepsiyalarının meydana gəlməsini böyük təkan vermişlər. Belə ki, məhz antik fikirlər əsasında orta əsrlərdə insanın təbii hüquqları haqqında xristian mütəfəkkirlərinin baxışları formalaşmışdır. Belə mütəfəkkirlərdən Akvinalı Fomanı, xüsusi olaraq, qeyd etmək lazımdır. Akvinalı Fomanın fikrincə, təbii hüquq dünyanı idarə edən ədəbi ilahi hüququn təəcəssümüdür. Həmin dövrdə insan hüquqları məsələsi, artıq kifayət qədər fəal müzakirələrin obyektinə çevrilmişdir. Belə ki, feodal quruluşunun tənqidi, insan hüquqları və azadlıqları haqqında yeni konsepsiyaların əsaslandırılması, fərdlə dövlət arasındakı münasibətlərdə hüququn həlledici olmasının zəruriliyi haqqında ideyalar öz əksini H.Qrotsiya, C.Lokk, Ş.Monteskyö, İ.Kant və s. kimi dövrünün görkəmli mütəfəkkirləri tərəfindən işlənib-hazırlanmış insan hüquqlarının yeni rəşionalist nəzəriyyəsinə tapmışdır. Bu nəzəriyyə yeni hüquq dünyagörüşünün formalaşmasına, burjuva inqilabının ideoloji hazırlanmasına və onun nəticələrinin hüquqi cəhətdən təsbit olunmasına əhəmiyyətli töhfə vermişdir. XVII-XVIII əsrlərdə H.Qrotsiyanın adı ilə bağlı plan - təbii hüquq məktəbi meydana gəlmişdir. Qrotsiya insanların təbii hüquqlarının və müəyyənləşdirilmiş hüquqlarının fərqləndirirdi. Diqqət yetirsək, görərik ki, H.Qrotsiya antik ənənələri davam etdirərək, hüquq

və ədalət anlayışlarını eyniləşdirir. Belə ki, o, qeyd edirdi: "Hüquq ədalətlə ziddiyyət təşkil etməyən, ədalətlə ziddiyyət təşkil edən isə, idraka malik olan varlıqların təbiətinə ziddi olanlardır".

Tomas Hobbs da təbii hüquq nəzəriyyəsinin məşhur yaradıcısından biri olmuşdur. Hobbsun yanaşmalarının səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, o, təbii hüquq haqqında öz fikirlərini insanın təbiətinin və ehtiraslarının öyrənilməsi üzərində formalaşdırmışdır. Qeyd edək ki, Hobbsun insan ehtirasları haqqında fikirləri kifayət qədər pressimistliyi ilə seçilir. Belə ki, onun fikrincə: "İnsanlara rəqabət, inamsızlıq, şöhrətpərəstlik xasdır. Təbii hüquq hər bir insanın təbiətini qorumaq üçün öz gücünü, bildiyi kimi istifadə etmək azadlığıdır". Burada insanın şəxsi həyatı nəzərdə tutulur. Yeni Hobbs hesab edir ki, insan öz həyatını qorumaq üçün özünün düzgün bildiyi addımları sərbəst atır və bu, onun təbii hüququdur. Azadlıq isə, öz-özlüyündə bu addımların atılması üçün xarici maneələrin olmamasından ibarət olur. İnsan nəyi faydalı hesab edirsə, onu edir. Əgər təbii hüquq hər kəsin azadlıq hökmdarıdırsa, təbii qanunlar digərilərinə düşüncə ilə tətbiq olunandır. Başqa sözlə, hüquq və qanun (Jus və Lex) səlahiyyət və öhtəlik kimi çıxış edir. Bu qeyd etdiklərimiz, T.Hobbs tərəfindən formalaşdırılmış təbii qanunların mənasında ifadə olunmuşdur. T.Hobbsun fikirləri də təbii hüquq nəzəriyyəsinin sonrakı inkişafı üçün ciddi təkanverici amil rolunda çıxış etmişdir. Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, təbii hüquq nəzəriyyəsinin tərəfdarları hüququn mənbəyinin Allahda axtarılmasını düzgün hesab edirdilər.

C.Lokkun konsepsiyası təbii hüquq nəzəriyyəsinin məzmunu və metodologiyası sahəsində siyasi-hüquqi ideologiyanın inkişafını müşayiət edən fikirlərin yekununu ümumiləndirmişdir. C.Lokk özünün "İdarəetmə haqqında iki traktat" əsərində öz təbii hüquq konsepsiyasını nəzərə çatdırır. Təbii-hüquq məktəbinin digər nəzəriyyəçiləri kimi C.Lokk da təbii vəziyyət haqqında təsəvvürlərdən çıxış edir.

Bununla yanaşı, C.Lokkun yanaşmaları özünün bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə digər mütəfəkkirlərin fikirlərindən fərqlənirdi. Məsələn, belə xüsusiyyətlərdən biri, ondan ibarət idi ki, o, insanın hüquq və azadlıqlarının ideyasını dövlətəqədərki vəziyyətdə əsaslandırır. C.Lokkun fikrincə, təbii

vəziyyət dedikdə, insanın fəaliyyətinə və öz əmlakını və şəxsiyyətini idarə etməyə münasibətdə tam sərbəstlik vəziyyəti başa düşülür. Bundan başqa, bütün hakimiyyətin və hüquqların qarşılıqlı olduğu, heç kimin heç kəmdən artığı malik olmadığı bərabərlik vəziyyəti də C.Lokk tərəfindən təbii vəziyyət kimi təqdim olunur."

Təbii hüquqlara, kifayət qədər geniş mənada, izah edilən mülkiyyət aid olunurdu. Mülkiyyət dedikdə, individuallıq hüququ, sərbəst fəaliyyət hüququ, öz əməyinə və nəticələrinə aid hüquq və s. nəzərdə tutulurdu. C.Lokk izah edirdi ki, təbii vəziyyətdə hamı azad, bərabərdir və mülkiyyətə sahibdir. Bu, əsasən, sülh və xeyirxahlıq vəziyyətidir. C.Lokk fikirlərini inkişaf etdirərək, əsaslandırır ki, təbiətin qanunu sülh və təhlükəsizlik tələb edir. Lakin bütün qanunların zəmanətə ehtiyacı vardır. Sülh və təhlükəsizliyi tələb edən təbiət qanunu, kimsənin onu qorumaq üçün hakimiyyətə malik olmadığı halda, mənasız və ya əhəmiyyətsiz olardı. Çünki belə hakimiyyət olduğu təqdirdə, qanunları pozanların qarşısını almaq mümkün olur.

VAHİD ÖMƏROV,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru